

تحلیل اثرات اقتصاد سیاسی اسلامی بر توسعه پایدار شهری (مورد مطالعه: شهر زنجان)

رسول درسخوان*

سید محمدحسین جعفری پابندی

دریافت: ۱۳۹۶/۰۸/۱۱ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۵/۲۲

چکیده: توسعه پایدار شهری در اقتصاد سیاسی اسلامی، به دنبال متعادل نمودن رشد اقتصادی، بازسازی اکولوژیکی، حفاظت زیست محیطی و پیشرفت اجتماعی است. این پژوهش با روش توصیفی- تحلیلی، میزان تأثیر اقتصاد سیاسی اسلامی بر شاخص‌های توسعه پایدار شهری را بررسی کرده است. جمع‌آوری اطلاعات با مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای انجام شد. جامعه آماری، جمعیت ۳۸۶۸۵۱ نفری شهر زنجان است که با روش نمونه‌گیری جدول مورگان، ۳۸۴ نفر به عنوان نمونه انتخاب شد. داده‌ها با آزمون t تکنمونه‌ای، تحلیل مسیر و مدل معادلات ساختاری با نرم‌افزار SPSS و Lisrel تحلیل شدند. طبق نتایج تحقیق، وضعیت شاخص‌های توسعه پایدار شهر زنجان با مقدار $57/846$ به عنوان آماره t و مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی با میزان $53/70$ عملکرد مطلوبی دارد. براساس محاسبات تحلیل مسیر، مقدار اثر کل مؤلفه اقتصاد سیاسی اسلامی $0/306$ است؛ در نتیجه، تأثیر اقتصاد سیاسی اسلامی بر توسعه پایدار شهر زنجان، مطلوب و معنادار است. به این ترتیب، برای بهبود وضعیت توسعه پایدار شهر زنجان، رعایت حقوق شهروندی، تلاش برای حفظ محیط‌زیست، جلوگیری از رانتخواری و تغییر کاربری اراضی و افزایش دانش و آگاهی مردم و بینش مسئولان، ضروری است.

واژگان کلیدی: توسعه پایدار، اقتصاد سیاسی، عدالت، شهر اسلامی، شهر زنجان

O18, P25, Q01, R28, P48 **JEL** طبقه‌بندی

-ایدئولوژی اسلامی است؛ لذا تأثیر مؤلفه‌های اقتصادی-سیاسی در شهر بر مبنای رویکرد اسلامی صورت می‌پذیرد. اصولاً اقتصاد سیاسی- اسلامی مبتنی بر هدفمندی امور و هدایت آن توسط یک حاکم با تدبیر است. علاوه‌بر این، آزاد بودن انسان در انتخاب راه و سرنوشت، حفظ کرامت انسان، از دیگر مفاهیم اقتصادی- سیاسی اسلامی در توسعه عدالت شهری است. به عبارتی دیگر، اهداف اقتصادی- سیاسی اسلام، ابزاری برای تحقق اهداف عالی‌تر است و به همین سبب بر پایداری اخلاق و انسانیت تأکید می‌ورزد. در این چارچوب، رعایت عدالت و حفظ کرامت انسانی که هر دو در جهت تأمین رضایت خداوندی هستند، نقش کلیدی دارند (دادگر، ۱۳۸۳). با توجه به اینکه توسعه پایدار شهری، برایند تناسب، تعادل و توازن بین انسان و محیط پیرامونش است که بر حفظ منافع نسل‌های آینده نیز تأکید دارد (Kellehtr & Slauraklin, 2014) می‌توان گفت جهان‌بینی اسلامی نیز رویکرد و نگرشی هم‌سو با توسعه پایدار بر شهرها دارد. در واقع توسعه پایدار، فرایندی برای به دست آوردن پایداری در هر فعالیتی است که نیاز به منابع و جایگزینی سریع و یکپارچه آن وجود دارد. توسعه پایدار در کنار رشد اقتصادی و توسعه بشری در یک جامعه یا یک اقتصاد توسعه یافته، سعی در کسب توسعه مستمر، ورای توسعه اقتصادی دارد و هدف آن، حرکت به سوی عدالت می‌باشد (Soubbotina, 2006). این رویکرد برای رسیدن به آینده شهری پایدارتر مبتنی بر حداقل مصرف فضا (منابع طبیعی)، کارآمد نمودن اداره جریان‌های شهری، محافظت از سلامت جمعیت شهری، تأمین دسترسی برابر به منابع، خدمات و مراقبت از تنوع فرهنگی و اجتماعی است (Maoh & Kanaroglou, 2009).

با توجه به موارد بیان شده و تناسب و تشابهات بین رویکرد اسلامی و توسعه پایدار شهری، بررسی نقش اقتصاد سیاسی اسلامی با درون‌مایه اقتصادی در توسعه پایدار شهری با رعایت الزامات اسلامی و زیستمحیطی، اهمیت بسزایی دارد؛ زیرا امروزه، فضای زیستی شهری

۱- مقدمه

شهرها محل پیوند و سازمان‌یابی فضایی نیروها و فرایندهای طبیعی، اجتماعی، اقتصادی و کالبدی در بستر محیط جغرافیایی هستند که شکل‌دهنده روابط و جریان‌های مختلف و متنوع انسان و محیط براساس چارچوب پارادایمی مسلط بر نظام سیاسی حاکم می‌باشند. در فرایند تحول‌یابی سازمان فضایی شهرها، عوامل یا نیروهای درونی و بیرونی کل شهر و پیرامون، متقابلاً بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند (Ross, 2001). امروزه جغرافیای شهری، از شرایط فیزیکی حاکم بر شهرها دور شده و به جای آن، همه پدیده‌های شهری در ارتباط با ایدئولوژی اهداف نظام‌های حکومتی، شرایط اجتماعی و اقتصادی را مطالعه می‌کند؛ زیرا محیط ساخته شده شهری و ساخت فضایی، از سیاست نظام‌های حکومتی نشأت می‌گیرد و گروه‌های انسانی و فعالیت‌های اجتماعی- اقتصادی آنها را در نقاط معین شهری جای می‌دهد (Duran-Encalada & Paucar-Caceres, 2007). جغرافیای شهری جدید، با تحلیل ارزش‌های اجتماعی- اقتصادی کشورها، ساخت فضایی شهرها را بررسی می‌کند و ارزش‌های اجتماعی متأثر از تفاوت‌های فرهنگی، مورفولوژی شهری و شرایط زندگی در شهرهای بزرگ را به شکل‌های گوناگون سaman می‌دهد (از کیا و مختارپور، ۱۳۹۵). یکی از نیروها و عواملی که بر ساختار و کارکرد شهری تأثیرگذار است، فرایند اقتصادی- سیاسی براساس رویکرد و جهان‌بینی حاکم بر فضای فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی و سیاسی شهر است. در این راستا و بر مبنای کنش و واکنش متقابل شهر و ایدئولوژی حاکم، اقتصاد سیاسی، رهیافتی برای از بین بردن تفاوت مصنوعی میان امور اقتصادی و سیاسی شهرها می‌باشد. این رهیافت، مبتنی بر وجود ارتباط و تأثیرات متقابل میان مؤلفه‌های سیاسی و اقتصادی در شکل دادن به تمامی پدیده‌های سیاسی، اقتصادی، امنیتی، محیطی و اجتماعی است (پوراحمدی، ۱۳۹۰). با توجه به اینکه ایدئولوژی حاکم بر شهرهای کشور به‌ویژه شهر زنجان، بر مبنای

۲- پیشینه تحقیق

الف) پژوهش‌های خارجی

کارترا^۱ (۲۰۱۵) در مقاله‌ای به بررسی تأثیر اقتصاد سیاسی بر توسعه شهری پرداخت. وی معتقد بود که تجزیه و تحلیل محدودیت‌های توسعه شهری، نیاز به درک تجارب مختلف بهویژه زنان و دختران، جوانان، مهاجران روستایی، مهاجران خارجی و کارگران و سایر اقوام جامعه شهری دارد و برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری شهر باید در ارتباط با تمامی ساکنان و محدودیت‌ها و امکانات محیط پیرامون شهری صورت گیرد.

وو^۲ و همکارانش (۲۰۱۵) در پژوهشی به بررسی فرصت‌های بازسازی یک سیستم اقتصادی پایدار مبتنی بر شرایط زیستمحیطی پرداختند. آنها نتیجه گرفتند که تصمیمات شهری بر مبنای منفعت اقتصادی و سیاسی انجام می‌گیرد و شرایط زیستمحیطی کمتر مورد توجه برنامه‌های اقتصادی است. در این رابطه، مهم‌ترین کار، متعادل کردن قوانین اقتصادی و سیاسی و زیستمحیطی در مدیریت شهری است. به این ترتیب یکی از مشکلات اساسی برنامه‌ریزی شهری، تنظیم روابط بین انسان و طبیعت در توجیه برنامه‌های اقتصادی و اجتماعی است.

بوشر^۳ (۲۰۱۳) در پژوهشی با عنوان «اقتصاد سیاسی در شهرسازی پایدار» به نظرسنجی اولیه از مسائل کلیدی اقتصاد سیاسی و شهرسازی پایدار در سه حوزه مناطق زاغه‌نشین‌ها، طبقه متوسط شهری و مراکز اصلی شهر پرداخت. در این پژوهش نیز بر دامنه برنامه‌ریزی محلی مرتبط با شرایط زیستمحیطی جهانی و محدود کردن اقتصاد سرمایه‌داری تأکید شد.

لیوداکیس^۴ (۲۰۱۰) در مقاله‌ای با عنوان «اقتصاد سیاسی، سرمایه‌داری و توسعه پایدار» به بررسی سازمانی تولید و سرمایه‌داری شهری بر اساس رویکرد اقتصاد

بهویژه در شهر زنجان، بیشتر رنگ و بوی اقتصادی و تجاری به خود گرفته است که بیشتر مبتنی بر منافع شخصی و رسیدن به حداکثر سود است. در این عرصه ساختاری- کارکردی، توجه بر منافع دیگران بهویژه نسل‌های آینده و حفظ محیط‌زیست می‌تواند کاری بسیار دشوار و پیچیده باشد. به همین دلیل بررسی ساختار شهری مبتنی بر توسعه پایدار و نقش اقتصاد سیاسی اسلامی مبتنی بر عدالت و پایداری اخلاق و اقتصاد بدون رانت و ربا، بسیار ضروری و با اهمیت است. از طرفی شهر زنجان که به عنوان یک شهر مذهبی با یادمان‌ها و آیین‌های مذهبی قوی در یک کشور اسلامی شناخته می‌شود در حالی که با انواع آلودگی‌های ناشی از صنایع و همچنین تقاضای شدید برای اشتغال و مهاجرت روبرو است این موضوع اهمیت ویژه‌ای دارد. از این رو، هدف این مقاله، بررسی نقش مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی در پایداری و توسعه پایدار شهری است.

در این رابطه، برای تبیین نقش و روابط فضایی متغیرهای پژوهش، ابتدا به تحلیل نظریه‌ها و رویکردهای مرتبط با اقتصاد سیاسی اسلامی و توسعه پایدار شهری پرداخته شده است تا از طریق بررسی نظریه و مطالعات پیشین، شاخص‌های و نحوه روابط بین آنها تبیین و تحلیل گردد. در ادامه نیز نحوه تأثیر شاخص‌های اقتصاد سیاسی اسلامی بر توسعه پایدار شهری از طریق آزمون t تک‌نمونه‌ای و تحلیل مسیر و مدل معادلات ساختاری تحلیل شده است. از این رو هدف و خروجی اصلی تحقیق، نحوه و میزان تأثیر مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی شهری بر شاخص‌های توسعه پایدار شهری زنجان است. در نهایت، سوالات پژوهش عبارتند از:

- اقتصاد سیاسی اسلامی چقدر بر توسعه پایدار شهر زنجان ثیر دارد؟
- میزان تأثیر کدام یک از مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی بر توسعه پایدار شهر زنجان بیشتر است؟

1- Carter

2- Wu

3- Boucher

4- Liodakis

بردن فقر و شکاف طبقاتی، در نظر گرفتن خداوند در تمام مسائل برنامه‌ریزی و توسعه شهری تأکید داشتند. رجی و کاظم خواه (۱۳۹۳) در مقاله‌ای، نتیجه گرفتند که حفظ و تکریم محیط‌زیست و منابع طبیعی، توجه به امنیت در تمامی ابعاد آن، استفاده بهینه از منابع حیاتی، مکان‌یابی کالبدی متناسب با نیاز انسان، توجه به عدالت در تمامی ابعاد آن، ترغیب به مشارکت و تعاون، توجه به عقل‌گرایی و کسب دانش، تأکید بر سلامتی در تمامی ابعاد، حفظ اعتدال در همه جوانب زندگی، توجه به حرمت و کرامت انسانی، مسئول بودن افراد اجتماع در قبال یکدیگر و محیط زندگی، بخشی از اشتراکات توسعه پایدار شهری و ارزش‌های شهر اسلامی می‌باشند.

غنى‌زاده (۱۳۸۵) در مقاله‌ای، به بررسی ویژگی‌های شهرهای اسلامی با استفاده از آیات و احادیث پرداخته است. از نظر وی مهم‌ترین ویژگی شهرهای اسلامی، مسئله امنیت (اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و محیطی) در طراحی و سازماندهی شهری است. این عامل موجب رونق اقتصادی و تفاهم سیاسی در شهرهای اسلامی شده است.

۳- مبانی نظری

اقتصاد سیاسی، بخشی از دانش اقتصادی است که به رابطه میان سیاست و اقتصاد به‌ویژه در زمینه نقش قدرت در تصمیم‌گیری‌های اقتصادی می‌پردازد (کاتوزیان و نفیسی، ۱۳۹۵). در واقع، کیفیت توزیع جغرافیایی سرمایه، درآمد، خدمات، سهم بخش دولتی و بخش خصوصی در برنامه‌های اقتصادی و توسعه، تخصیص منابع، نابرابری میان شهر و روستا و وضع قوانین اقتصادی، همه در ارتباط با هم، سازمان تولید یک کشور را به وجود می‌آورند و هدف این سازمان تولید را نیز اقتصاد سیاسی تعیین می‌کند. در نگرش اقتصاد سیاسی، ایدئولوژی‌ها، ارزش‌ها و سنت‌های یک جامعه و اساس اقتصادی آن در اولویت و کانون توجه قرار می‌گیرد و

سیاسی پرداخته است. وی استدلال می‌کند که ویژگی‌ها و روند توسعه سرمایه‌داری، از عوامل اصلی بحران اقتصادی و اکولوژیکی در شهرها هستند. در این زمینه، حذف یا بازنگری ضوابط و مقررات مرتبط با سرمایه‌داری که بر اصول اخلاقی لطمه می‌زند، مهم است. همچنین با توجه به تغییرات جهانی اقلیم و وجود مسائل مختلف زیست‌محیطی و گسترش شهرها، برای رسیدن به توسعه پایدار شهری باید برنامه‌ریزی اقتصادی در قالب برنامه‌ریزی شهری محلی صورت گیرد.

ب) پژوهش‌های داخلی

در مطالعات داخلی، با توجه به این‌که بررسی اقتصاد سیاسی اسلامی و توسعه پایدار شهری در ارتباط با یکدیگر انجام نشده است، پیشینه مطالعاتی در این زمینه وجود ندارد. از این‌رو، در ادامه، مطالعات داخلی مربوط به توسعه پایدار شهری و اقتصاد سیاسی اسلامی به صورت جداگانه آورده شده است:

شريفزادگان و ملک‌پور اصل (۱۳۹۴) در پژوهشی، به مطالعه پیشینه تاریخی مدیریت شهری از طریق نهادهای صنفی، همچنین بررسی سامانه‌های مدرن در شهرهای اروپایی و آمریکایی نظری نواحی بهبود کسب‌وکار و در نهایت تغییرات ساختاری و مدیریت شهری در فضای تجاری شهرها پرداخته‌اند. هدف این پژوهش، بررسی نحوه تأثیر و تأثر الگوهای نوین مدیریت شهری بر مدیریت شهری در دوران اسلامی در قالب مدل‌سازی مفهومی است. نتایج این تحقیق نشان دادند که خصوصیات جدیدی برای توسعه فضاهای اقتصادی شهر بر اساس تجارب گذشته و دوران شکل‌گیری مدرنیسم وجود دارد که هم بر تجارب بین‌المللی استوار است و هم ریشه در خصوصیات کارکردی تاریخ مدیریت شهری دوران اسلامی دارد.

تحم‌کاری (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان «توسعه پایدار و شهر اسلامی»، به بررسی تعاریف شهر اسلامی و توسعه پایدار و ویژگی‌های مطلوب آنها پرداخت. نتایج مطالعه، بر رعایت عدالت در استفاده از منابع، از بین

اقتصاد سیاسی اسلامی

اسلام، مکتب عدل و اعتدال است و امت اسلامی، امت میانه می‌باشد. قرآن کریم و پیشوایان معصوم اسلام به حفظ حقوق اجتماعی و مساوی بودن تمامی مردم در برابر قانون و نفی تبعیض و استثمار فرمان داده‌اند (لالهپور و سرور، ۱۳۸۹). اقتصاد سیاسی اسلام، ابزاری برای حفظ ارزش‌های انسانی (عدالت، کرامت، عزت و شرافت) است. مهم‌ترین مسائلی که دین اسلام روی آن تکیه دارد عبارتند از: حفظ حقوق و اموال مردم و به طور کلی، اجرای عدالت اجتماعی که عدالت‌ورزی در همه شئون حکومت، حتی عدالت در توزیع امکانات و فرصت‌ها می‌باشد (دادگر، ۱۳۸۳).

با توجه به مطالب بیان شده، نظریه اقتصاد سیاسی اسلامی بر این اصول و مبانی استوار است: ۱- محوریت فرهنگ (اخلاق، معنویات) و انسان‌گرایی؛ به‌طوری‌که در آن، تأکید بر حفظ اصالح ارزش‌های انسانی و معنوی الهی؛ یعنی فرهنگ متعالی اسلامی است و روش رسیدن به اهدافی همچون عدالت به گونه‌ای تبیین شده که رفاه عمومی و رفع فقر هم‌زمان حاصل می‌شود. ۲- کارآمدی و کل‌نگر بودن؛ زیرا ناظر بر ملاحظه هم‌زمان تمامی ابعاد و نیازهای فرهنگی، اقتصادی و سیاسی حیات دنیوی و اخروی انسان و ارائه راهکارهای عملیاتی و جامع در این راست است. ۳- آرمان‌گرایانه و واقع‌نگر بودن روش‌های رسیدن به آرمان‌ها و اهداف متعالی دنیوی و اخروی انسان مسلمان به گونه‌ای کاملاً واقع‌بینانه و بر اساس شرایط متفاوت زمانی تحقق‌پذیر است. به طور کلی، کارآمدی نظریه اقتصاد سیاسی اسلامی بر اساس پاسخ عملی و ممکن به نیازهای مادی و معنوی انسان، اجرای احکام الهی و حفظ ارزش‌های اخلاقی و انسانی، افزایش رفاه، پیشرفت و توسعه اقتصادی همگام با عدالت و رفع فقر است (پوراحمدی، ۱۳۹۰).

مبانی تحلیلی اقتصاد سیاسی اسلامی و توسعه پایدار توسعه پایدار فضایی دارای ابعاد گستردگی و پیچیده‌ای است؛ بر این اساس باید عوامل اقتصادی،

مسائل شهری در ارتباط با شیوه تولید مسلط جامعه و روابط آن مورد تحلیل قرار می‌گیرد و بر سه عامل شیوه تولید، اقتصاد بازار و رفاه اجتماعی تأکید بیشتری می‌شود (شکویی، ۱۳۹۴). به عبارت دیگر در این رویکرد، عامل اقتصادی و سپس اجتماعی اولویت دارند. از نظر هانری لوفور^۱، مبارزه اصلی در شهر سرمایه‌داری، مبارزه برای رهاسازی زندگی روزمره از سازمان سرمایه‌داری و دستیابی به مدیریت فضا به وسیله مردم و در جهت آنان است (Schmid, 2008) و مهم‌ترین ویژگی فضا به ویژه فضای شهری، جریان‌ها و فرایندهای مبتنی بر نظم سیستمی است (Elden, 2004). از این رو، وی بر نقش عوامل اجتماعی به عنوان بازوی اقتصاد سیاسی در شکل‌دهی بر فضا تأکید دارد.

نظریه پراکسیس نیز به عنوان یکی از رویکردهای اقتصاد سیاسی شهری می‌کوشد که عامل شکل‌دهی به فضای شهری را عمل مقابل ساختار اجتماعی- اقتصادی از یک سو و عمل هدفمند و آگاهانه انسانی از سوی دیگر معرفی کند (فلاحی، ۱۳۹۵). این در حالی است که از نظر هاروی^۲، اقتصاد سیاسی شهری، رابطه بین شکل فضایی شهر و رفتار جمعی درون آن را بررسی می‌کند (گیدزن، ۱۳۹۴). از نظر وی این رویکرد به دنبال ایجاد پلی بین بینش جامعه شناختی و بینش جغرافیایی است و هدف آن، تثبیت شیوه تولید با توجه به قوانینی است که به وسیله آن پدیده‌های شهری شکل گرفته‌اند. علاوه‌بر این، نظریه بوم‌شناسی سیاسی شهر نیز در بررسی اقتصادی سیاسی شهری معتقد است که وابستگی و درهم تنیدگی روابط قدرت که منجر به تولید اجتماعی محیطهای نامتوازن می‌شود در ارتباط با فرایندهای اجتماعی، متابولیسم مادی، شکل و ساختار فضایی چشم‌اندازهای اجتماعی- طبیعی شهر معاصر مورد توجه قرار می‌گیرند (Swyngedouw & Heynen, 2003).

1- Henri Lefebvre

2- Harvey

۱۳۸۵). در تعالیم اسلامی، علاوه بر عوامل اجتماعی و اقتصادی، بر حفظ محیط طبیعی و احترام به طبیعت نیز توجه شده است (رسولی و همکاران، ۱۳۹۳).

به طور کلی، معیارهای توسعه پایدار شهری عبارتند از: منبع درآمد- هزینه، حفظ انرژی و کارایی مؤثر آن، تکنولوژی استفاده از انرژی تجدیدشونده، ساخت ساختمان‌های مقاوم، مجاورت محل کار و مسکن، ایجاد سیستم حمل و نقل مناسب، استفاده مؤثر از زمان، ایجاد سیستم ارگانیکی تبدیل ضایعات به کود، ایجاد متابولیسم مناسب شهری، ایجاد ذخیره‌ای از منابع محلی اصلی (Warrier & McAlpine, 1992). همچنین برخی از اندیشمندان، عدالت را در کنار آینده‌نگری محیط‌زیست و مشارکت به عنوان یکی از چهار اصل توسعه پایدار شهر پیشنهاد کردند (Scott, 1998).

توسعه پایدار شهری در اقتصاد سیاسی اسلامی، نه تنها توسعه پایدار هر یک از زیرسیستم‌های اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی را دربر می‌گیرد بلکه تلاش می‌کند تا رشد اقتصادی، بازسازی اکولوژیکی، حفاظت زیست‌محیطی و پیشرفت اجتماعی را متعادل سازد و نقطه تمرکز عمدۀ در تحقیقات سراسر جهان و به‌ویژه شهرهای اسلامی می‌باشد.

با توجه به ویژگی‌های توسعه پایدار شهری و همچنین خصیصه‌های شهرهای اسلامی، مهم‌ترین خصیصه‌ها و الگوی توسعه پایدار شهری بر مبنای تعالیم و آموزه‌های اسلامی به شرح زیر می‌باشند:

۱- بهره‌وری: مبادله‌ای پویا بین سیستم طبیعی و سیستم‌های اقتصادی- اجتماعی است که تولید غذا و دیگر کالاهای را برای مردم تضمین می‌کند بدون آنکه برای سیستم ضرری داشته باشد. بهره‌وری، ظرفیت جامعه برای استفاده یا تغییر شکل سیستم‌های طبیعی در تولید غذا و کالاهای با بازده بهینه را می‌سنجد.

۲- عدالت: یعنی ظرفیت جامعه در توزیع عادلانه فرصت و تهدیدهایی که ناشی از کاربرد یا تغییر سیستم‌های طبیعی پیرامون هستند، مانند آنچه از

زیست‌محیطی، اجتماعی و کالبدی برای بررسی آن مورد توجه قرار گیرند. این ابعاد دارای ساختاری مشخص و نظامی سلسله‌مراتبی هستند. بنابراین، توسعه پایدار تنها مبتنی بر سیاست زیست‌محیطی نیست و بدون حل مسائل اقتصادی، اجتماعی و کالبدی این امر محقق نخواهد شد (سرایی و همکاران، ۱۳۸۹). هدف اصلی توسعه پایدار، بر مفاهیمی چون ارتقای کیفیت زندگی؛ یعنی دخالت دادن شاخص‌های کیفی و اجتماعی و تأمین رفاه و عدالت اجتماعی متمرکز است (بیگدلی کاظمی، ۱۳۹۲). به این ترتیب، محور اصلی توسعه پایدار شهری نیز تأمین رفاه و عدالت اجتماعی در بین شهروندان است. در واقع وجه مشترک اسلام و توسعه پایدار، مفهوم عدالت است. هدف عدالت اجتماعی، کاهش نابرابری‌ها است و با از بین بردن شکاف‌های عمیق می‌تواند نتایج زیان‌آوری را که محرومیت و فقر بر محیط‌زیست و توسعه پایدار وارد می‌آورد از بین ببرد. اصولاً در جوامعی که بی‌عدالتی و نابرابری وجود دارد، نابرابری‌های فضایی بر نابرابری‌های اقتصادی و اجتماعی جامعه منطبق شده و تعادل سیستم‌های شهری به هم می‌خورد؛ در نتیجه، تنش‌های سیاسی، آسیب‌های اجتماعی و بی‌نظمی در جامعه به وجود خواهد آمد (Goonewardena, 2012).

در این راستا برخی محققان معتقدند که سازمان فضایی شهر متاثر از کارکردهای اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی جامعه است، اگر این ساختارها فاقد ایدئولوژی متکی بر عدالت باشند، تأثیر آن بر فضا و سیمای شهری بروز و ظهور خواهد کرد (افروغ، ۱۳۹۴). در این رابطه، ابن خلدون توسعه شهر راوابسته به دوام دولت وقت می‌داند و معتقد است که هرگاه دولت وقت سقوط کند، توسعه شهر محدود می‌شود و گاهی آن شهر از بین می‌رود. علاوه بر عوامل سیاسی، شهرهای اسلامی از بد ورود اسلام تاکنون به مذهب و قوانین طبیعی در طراحی کالبدی، اصول طراحی منشعب از قانون شریعت و رعایت اصول گروه‌بندی اجتماعی توجه داشته‌اند (غنیزاده،

است. برای گرداوری اطلاعات از دو روش مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی استفاده شده است. در روش مطالعات میدانی، پرسشنامه به عنوان مهم‌ترین ابزار گرداوری اطلاعات مورد استفاده قرار گرفته است.

جامعه آماری، ساکنان شهر زنجان هستند. با توجه به جمعیت ۳۸۶۸۵۱ نفری شهر زنجان، با استفاده از روش نمونه‌گیری جدول مورگان، ۳۸۴ نفر به عنوان نمونه آماری انتخاب گردید. با توجه به اینکه شهر زنجان از سه منطقه تشکیل شده است براساس روش نمونه‌گیری سیستماتیک، از هر منطقه، ۱۲۸ نفر به عنوان نمونه انتخاب شد.

شاخص‌های تحقیق که از مبانی نظری و مطالعات پیشین استخراج شده‌اند، شامل دو بخش مؤلفه‌های توسعه پایدار شهری و همچنین مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی هستند که به شرح جدول ۱ آورده شده‌اند.

فرایند توسعه حاصل می‌شود. این اصطلاح در مورد توزیع ثروت در بین مردم نیز به کار می‌رود.

۳- انعطاف‌پذیری: به ظرفیت جامعه در واکنش به فشارهای طبیعی یا تحمیل ضربه‌های ناگهانی گفته می‌شود. انعطاف‌پذیری، قابلیت سیستم برای ترمیم یا نگهداری سطح بهره‌وری در بی‌نظمی‌های کوتاه‌مدت یا طولانی‌مدت می‌باشد.

۴- ثبات: ظرفیت جامعه در ادامه استفاده یا تغییر فرایند سیستم‌های طبیعی بدون دگرگونی شدید است (رسولی و همکاران، ۱۳۹۳).

۴- روش تحقیق

روش تحقیق، از نظر هدف، کاربردی و از نظر شیوه گرداوری و تجزیه و تحلیل داده‌ها، توصیفی - تحلیلی

جدول ۱- شاخص‌های تحقیق

محققان	گویه‌ها	شاخص
مهدوی‌وفا و همکاران (۱۳۸۸)، محمولی ابیانه (۱۳۹۰)، Kanatschning & Gerlind (1998)، Scott (1998)	توجه مسئولان به سلامتی و حقوق شهروندی مردم، اهمیت مسئولان به حفظ طبیعت و حقوق نسل آینده، توجه به حقوق مردم و نسل‌های آینده در قانون اساسی، تعداد موارد عدم رعایت حقوق اولیه مردم در شهر توسط دستگاه‌های مدیریتی و اجرایی، درصد موافقت سیستم‌های قانونی با عالیق مناطق و سیستم‌های دیگر طبیعی و آیندگان، فعالیت‌های بحث‌انگیز دستگاه‌های مدیریتی در شهر مانند مشکلات زیست محیطی، اقتصادی، توجه به اضطراب و نگرانی‌های اقتصادی، زیست محیطی و ... مردم در شهر، توجه به دغدغه نسل‌های آینده و تلاش برای کاهش آن در آینده، میزان توجه به زیبایی مناظر طبیعی و مصنوعی در طراحی شهر، توجه به نزدیکی نسبی مراکز تفریحی، مذهبی و فرهنگی (پارک، مسجد، موزه و ...)	اخلاقی - روان‌شناسی
Scott (1998)	سرمایه‌گذاری برای آموزش، سرمایه‌گذاری در زمینه‌های فکری و پرورشی مردم شهر، اهمیت به نقشه‌های زندگی مردم و برنامه‌ریزی براساس آن، توجه به سبک زندگی مردم در مدیریت و برنامه‌ریزی شهری، برنامه‌ریزی برای گسترش رسانه‌های همگانی بین شهروندان، درصد افرادی که از رسانه‌های همگانی برخوردارند.	اطلاعاتی
مهدوی‌وفا و همکاران (۱۳۸۸)، Kanatschning & Gerlind (1998)، Scott (1998)	وضعیت پایداری تورم در شهر، پایداری و بهبود شرایط اقتصادی شهر، پایداری و ثبات سیاسی شهر، همکاری سازمان‌ها برای ثبات سیاسی شهر، درصد مشارکت مردم در امور سیاسی، تلاش مسئولان برای جلب مشارکت سیاسی مردم، تلاش مسئولان برای پایداری اقتصادی، همکاری سازمان‌ها برای ثبات اقتصادی شهر، ثبات اجتماعی شهر از نظر مهاجرت، نرخ رشد مطلوب، نسبت جنسی و غیره، تلاش مسئولان شهر برای ثبات اجتماعی شهر، همکاری سازمان‌ها برای ثبات اجتماعی شهر، تخصص‌گرایی سازمان‌ها برای برنامه‌ریزی در امور شهری، تمکن‌گردایی از مسئولیت‌های بین سازمان‌ها و دستگاه‌های متولی شهر	توسعه پایدار شهری
مهدوی‌وفا و همکاران (۱۳۸۸)، محمولی ابیانه (۱۳۹۰)، Scott (1998)	دسترسی به آب سالم و بهداشتی، وقوع جرم در سطح شهر، برقراری متعادل امنیت بین مناطق مختلف شهر، تلاش مسئولان برای جمع‌آوری متکدیان و ساماندهی آنها، تلاش مسئولان برای جمع‌آوری معتادان و ساماندهی آنها، تلاش مسئولان برای افزایش اوقات تفریج و سرگرمی شهروندان، درصد زمانی که مردم در روز یا هفته به تفریح خود اختصاص می‌دهند،	رفاه

محققان	گویه‌ها	شاخص
	فشار بر نسل آینده به واسطه نیازهای فعلی بیش از حد، توان مردم برای برطرف کردن نیازشان در موقع اضطراری	
پوراحمدی (۱۳۹۰)، Kanatschning & Gerlind (1998)، Scott (1998)	سرانه استفاده از منابع انرژی نسبت به دیگر شهرهای کشور، سرانه استفاده از منابع فلزات نسبت به دیگر شهرهای کشور، متوسط مصرف منابع و آلودگی به ازای تولید یا خدمات، وضعیت هزینه انرژی نسبت به کل تولید یا خدمات، نرخ مصرف غذا و محصولات ضروری نسبت به دیگر شهرهای کشور، میزان وابستگی شهر به منابع تجدیدناپذیر (نفت، گاز و ...)، سهم منابع تجدیدپذیر در توسعه شهر، میزان بازیابی و احیای منابع تجدیدپذیر، سرانه کیلومتر پیمایش خودرو در سال نسبت به دیگر شهرهای کشور، متوسط فاصله حمل و نقل برای منابع کلیدی	استفاده از منابع
مهندی وفا و همکاران (۱۳۸۸)، محملي ابیانه (۱۳۹۰)، پوراحمدی (۱۳۹۰)، Warrier & McAlpine (1992)	نرخ رشد بهره‌وری شهر نسبت به دیگر شهرهای کشور، نسبت هزینه‌های خارجی فعالیتهای اقتصادی به ارزش معاملات اقتصادی، تجاري کردن زنجیره تولید در شهر، بیکاری شهر نسبت به دیگر شهرهای کشور، درآمد شهر و ندان به نسبت هزینه‌های زندگی، مالیات نسبت به درآمد و هزینه‌های زندگی، تمایل مردم نسبت به پرداخت مالیات، رضایت مردم از شرایط اقتصادی	معیشت
محملي ابیانه (۱۳۹۰)، Warrier & McAlpine (1992) Scott (1998)، Kanatschning & Gerlind (1998)	فشار شهر و ندان به محیط‌زیست به علت نیازهای شخصی، انتشار گازهای گلخانه‌ای توسط ستادهای اقتصادی، تغییر در شاخص‌های زیست‌محیطی کلیدی مانند آلودگی و بیابان گستره در حریم شهر، درصد اکوسیستم‌های سالم و دست‌نخورده در حریم پیرامون شهر، تغییر اکوسیستم‌ها به واسطه زیرساخت‌ها، جاده و بار ترافیکی، تغییر در فهرست گونه‌های در معرض خطر، نرخ تغییر در مقدار مواد آلوده شیمیابی مقاوم در محیط‌زیست، درصد منابع آب سطحی آلوده نشده در پیرامون شهر، درصد منابع آب زیرزمینی آلوده نشده در پیرامون شهر، درصد سهم تخریب محیط‌زیست ناشی از فقر، جمع‌آوری زباله‌های خانگی، جمع‌آوری زباله‌های صنعتی، وضعیت دفع آب‌های سطح و فاضلاب در سطح شهر، اهمیت بهداشت محیط‌زیست توسط مردم، اهمیت بهداشت محیط‌زیست توسط مسئولین، کاهش عمر مفید زیرساخت‌های شهر بر اثر آلودگی‌های زیست‌محیطی، سازگاری شکل شهر با شرایط اقلیمی، سازگاری و انطباق سیمای شهر با شاخص‌های مورفو‌لوژی مقر شهر، سازگاری مصالح شهر با محیط طبیعی منطقه	زیست‌محیطی
پوراحمدی (۱۳۹۰)، رحیمی (۱۳۸۶)	توزیع عادلانه درآمد بین اقسام مختلف جامعه، اخذ عادلانه مالیات از اقسام مختلف جامعه نسبت به تأثیر آن بر اقتصاد شهر، ایجاد فضای تولیدی و رقابتی سالم بین بخش‌های مختلف اقتصادی، توسعه همکاری بین سازمان‌ها جهت رشد متعال اقتصاد شهر، توسعه فرصت‌های شغلی بر مبنای حوزه تخصصی و مزیت نسبی شهر	اقتصادی
دادگر (۱۳۸۳)، پوراحمدی (۱۳۸۶) (۱۳۹۰)، رحیمی (۱۳۹۰)	وضعیت فاصله دهک‌ها در شهر، جدایی‌گزینی طبقات اجتماعی در شهر بر حسب محلات و مناطق، رانت‌خواری در شهر و نقش آن در ساختار اقتصادی و اجتماعی شهر، تلاش مسئولان و برنامه‌ریزان برای مبارزه با رانت‌خواری به صورت اجرایی، وابستگی گروههای اجتماعی به دولت، توسعه کالبدی متوازن شهر بر مبنای نیاز جمعیت و طرح‌های تفصیلی، وضعیت سرانه کاربری‌های عمومی به نسبت نیاز جمعیت، توزیع سرانه کاربری‌ها و خدمات عمومی بین مناطق براساس نیاز و عدالت اجتماعی، گرایش مردم به استفاده از کاربری‌ها و خدمات عمومی، رشد سرمایه اجتماعی و تمایل مردم و دولت به مشارکت در مسائل مختلف شهر	اجتماعی
دادگر (۱۳۸۳)، پوراحمدی (۱۳۹۰)	تأثیر عوامل قانونی در ثبات مالکیت زمین، تأثیر عوامل قانونی در جلوگیری از زمین‌بازی و رانت‌خواری، نقش عوامل حقوقی- سیاسی در مدیریت بازار زمین و مسکن، شکایات مربوط به مسائل حقوقی مالکیت زمین و مسکن نسبت به دیگر شهرها، گرایش مردم به استفاده از تسهیلات و اعتبارات قانونی، رضایت مردم از مراحل قانونی دریافت تسهیلات، رضایت مردم از مراحل قانونی معاملات زمین و مسکن، تلاش مسئولان جهت جلب مشارکت مردم در حل دعاوى از طریق نهادهای قانونی	حقوقی- قانونی

زنجان و میزان تعمیم‌پذیری نتایج تحلیل به کل جامعه آماری مورد بررسی قرار گرفت.

سپس با استفاده از آزمون تحلیل مسیر، میزان و نحوه تأثیر مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی بر توسعه پایدار شهری، تحلیل شد. این روش، نوعی تحلیل رگرسیونی است که برای درک علیت و نمایش الگوی روابط علی در میان مجموعه‌ای از متغیرهای مرتبط با هم کاربرد دارند (حافظنیا، ۱۳۹۵).

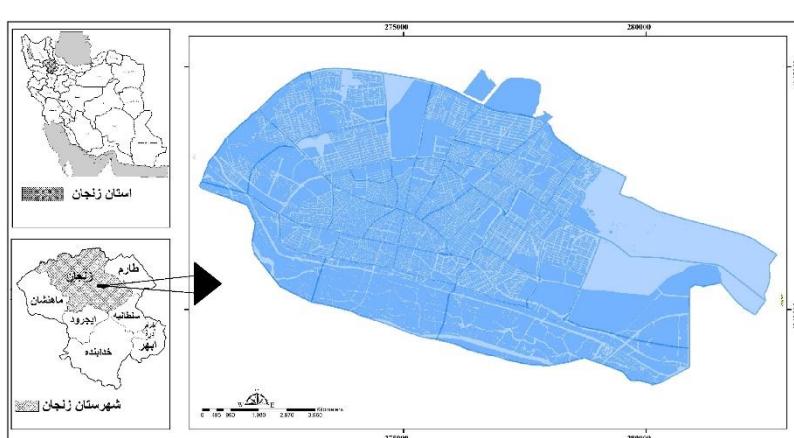
در نهایت با استفاده از مدل معادلات ساختاری با آزمون تحلیل‌عاملی تأییدی، نحوه ارتباط شاخص‌ها و متغیرهای پژوهش جهت ارائه الگو و مدل تأثیر اقتصاد سیاسی بر توسعه پایدار شهری مورد تحلیل قرار گرفت. برای تحلیل داده‌ها، از نرم‌افزارهای SPSS، Excel، Lisrel و GIS کمک گرفته شده است.

محدوده مورد مطالعه

شهر زنجان به عنوان مرکز استان زنجان در شمال غرب کشور بین مسیر ترانزیتی تهران- تبریز واقع شده است. موقعیت جغرافیایی این شهر منطبق بر ۴۸ درجه و ۲۹ دقیقه طول شرقی و ۳۶ درجه و ۴۰ دقیقه عرض شمالی قرار گرفته است. جمعیت شهر ۳۸۶۸۵۱ نفر و مساحت آن ۸۱ کیلومترمربع (سطح محدوده قانونی معادل ۴۹۵۰ هکتار) است.

پرسشنامه تحقیق براساس شاخص‌های جدول ۱ طراحی گردید. برای امتیازدهی به شاخص‌ها از روش وزن‌بندی طیفی لیکرت (خیلی کم: ۱، کم: ۲، متوسط: ۳، زیاد: ۴، خیلی زیاد: ۵) استفاده شد. پرسشنامه پژوهش شامل دو بُعد توسعه پایدار و اقتصاد سیاسی اسلامی است. توسعه پایدار دارای هفت شاخص و ۷۵ گویه یا سؤال است. به منظور تعیین روایی پرسشنامه از نظر ۱۰ نفر از اساتید شهرسازی و برنامه‌ریزی شهری استفاده گردید و شاخص‌ها طبق نظر این اساتید اصلاح شدند. همچنین جهت تعیین پایایی پرسشنامه تحقیق، از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد. برای این منظور، پرسشنامه تحقیق، قبل از بررسی و تحلیل یافته‌ها، پیش‌آزمون گردید و ضریب آلفای به دست آمده برای شاخص‌های توسعه پایدار شهری برابر با ۰/۷۸۴ درصد و شاخص‌های اقتصاد سیاسی اسلامی برابر با ۰/۸۴ درصد می‌باشد.

برای تحلیل داده‌ها از آزمون t تکنمونه‌ای، آزمون تحلیل مسیر و مدل معادلات ساختاری استفاده شده است. ابتدا با استفاده از آزمون t تکنمونه‌ای، وضعیت شاخص‌های توسعه پایدار و اقتصاد سیاسی اسلامی شهر

نقشه ۱- موقعیت شهر زنجان در کشور

منبع: (طرح تفصیلی شهر زنجان، ۱۳۹۱)

آماره t پرداخت. در این مرحله می‌توان تشخیص داد که کدام شاخص بیش از دیگر متغیرها در وضعیت بهتری قرار گرفته است. طبق نتایج جدول ۲، شاخص‌های سازمانی با آماره $t = ۴۰/۶۴۶$ و اطلاعاتی با آماره $t = ۴۸/۳۹۲$ ، به ترتیب بیش از دیگر شاخص‌ها توسعه یافته‌اند. شاخص سازمانی، شامل: عملکرد مسئولان و سازمان‌های دولتی در توسعه شاخص‌های توسعه پایدار و بهبود وضعیت زیستی شهر است و شاخص اطلاعاتی نیز مربوط به وضعیت آموزشی و آگاهی مردم نسبت به مسائل شهری است. در این رابطه، از نظر جامعه آماری، عملکرد مسئولان و اداره‌ها و همچنین دانش و آگاهی مردم در زمینه محیط زندگی شهری بر مبنای توسعه پایدار، مطلوب و قابل قبول است. همچنین با توجه به اینکه میزان انحراف معیار این شاخص‌ها نیز کم است می‌توان گفت که جامعه آماری، امتیاز تقریباً مشابهی به این شاخص‌ها داده است. علاوه بر این، شاخص‌های استفاده از منابع با امتیاز $t = ۲۲/۳۶۳$ و زیستمحیطی با امتیاز $t = ۱۲/۸۵۹$ ، کمترین امتیاز را کسب کرده‌اند. شاخص استفاده از منابع، شامل: سرانه مصرف انواع انرژی و میزان واستگی شهر به انرژی‌های تجدیدپذیر و تجدیدنپذیر است و شاخص زیستمحیطی نیز به مسائلی چون: میزان آلودگی، بهداشت محیط و سازگاری شهر با محیط طبیعی پیرامون می‌پردازد. در این رابطه، عملکرد مردم و مسئولان شهر قابل قبول نبوده و نسبت به دیگر شاخص‌های پژوهش، در وضعیت نامطلوبی قرار دارد. این مسئله بهویژه در زمینه زیستمحیطی وخیم‌تر است.

۵- یافته‌های تحقیق

مهم‌ترین بخش تحقیق، یافته‌های استنباطی آن است. در یافته‌های استنباطی پژوهشگر با استفاده مقادیر نمونه، آماره‌ها را محاسبه کرده و سپس با کمک تخمین یا آزمون فرض آماری، آماره‌ها را به پارامترهای جامعه تعمیم می‌دهد. در این بخش برای تجزیه و تحلیل داده‌ها، از روش آمار استنباطی آزمون t تک‌نمونه‌ای استفاده می‌شود. مهم‌ترین وزن‌های این بخش، مقدار آماره t و سطح معنی‌داری (P-value) است. نتایج بررسی وضعیت شاخص‌های توسعه پایدار شهر زنجان نشان می‌دهد میانگین شاخص‌های توسعه پایدار برابر با $۳/۴۶$ بوده است که این مقدار بالاتر از حد متوسط است. همچنین مقدار آزمون t نیز $۵۷/۸۴۶$ است (جدول ۲) و بیانگر این است که وضعیت شاخص‌ها بالاتر از حد متوسط است. با توجه به این که مقدار سطح معنی‌داری $0/۰۰۰$ است و فرضیه صفر ($H_0: \mu \leq 0.05$) رد می‌شود می‌توان گفت که از نظر جامعه آماری، وضعیت شاخص‌های توسعه پایدار در شهر زنجان قابل قبول و رو به توسعه است و نتیجه تحلیل را می‌توان به کل شهر زنجان تعمیم داد. نکته دیگر این که در بررسی و تحلیل شاخص‌ها به طور جداگانه، در تمامی شاخص‌ها، سطح معنی‌داری کمتر از $P < 0/05$ است و فرضیه صفر ($H_0: \mu \leq 0/05$) مبنی بر عدم توسعه شاخص‌های توسعه پایدار شهر زنجان، رد می‌شود.

با توجه به رد فرضیه صفر از طریق آماره سطح معنی‌داری، می‌توان به مقایسه و تحلیل شاخص‌ها از طریق

جدول ۲- وضعیت توسعه پایدار شهر زنجان با آزمون t تک‌نمونه‌ای

شاخص	Mean	Std. Deviation	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Lower	Upper
زیستمحیطی	۳/۰۶	۰/۳۷۱۴	۱۲/۸۵۹	۲۸۳	.۰/۰۰۰	۰/۲۴۵	۰/۲۰۸	۰/۲۸۲
اطلاعاتی	۳/۷۶	۰/۲۵۵۴	۴۰/۶۴۶	۲۸۳	.۰/۰۰۰	۰/۵۳۳	۰/۵۰۷	۰/۵۵۸
سازمانی	۳/۸۹	۰/۲۲۳۲	۴۸/۳۹۲	۲۸۳	.۰/۰۰۰	۰/۵۷۹	۰/۵۵۶	۰/۶۰۳
استفاده از منابع	۳/۱۷	۰/۲۸۳۴	۲۲/۳۶۳	۲۸۳	.۰/۰۰۰	۰/۳۲۵	۰/۲۹۷	۰/۳۵۴
معیشتی	۳/۳۹	۰/۳۸۷۲	۲۳/۱۸۸	۲۸۳	.۰/۰۰۰	۰/۴۶۱	۰/۴۲۱	۰/۵۰۰
رفاهی	۳/۲۴	۰/۱۹۷۸	۲۳/۴۹	۲۸۳	.۰/۰۰۰	۰/۲۳۸	۰/۲۱۸	۰/۲۵۸
اخلاقی- روان‌شناسی	۳/۶۸	۰/۳۷۵۲	۳۵/۰۶۷	۲۸۳	.۰/۰۰۰	۰/۶۷۵	۰/۶۳۷	۰/۷۱۳
کل	۳/۴۶	۰/۱۵۸۲	۵۷/۸۴۶	۲۸۳	.۰/۰۰۰	۰/۴۷۰	۰/۴۵۴	۰/۴۸۵

مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی، رد می‌شود. علاوه‌بر این، بررسی مستقل مؤلفه‌ها نشان می‌دهد که مؤلفه حقوقی- قانونی با میزان $t=42/844$ ، بیشترین امتیاز را کسب کرده است؛ در نتیجه، اجرای احکام اسلامی در زمینه رانت‌خواری، ثبات مالکیت، مشارکت، دعاوی حقوقی و ...، تأثیر مثبت و قابل توجهی داشته است. در مقابل، مؤلفه اجتماعی با مقدار $t=9/084$ ، کمترین امتیاز را کسب کرده است. در نتیجه اجرای احکام اسلامی در توسعه مسائل اجتماعی مانند: فاصله طبقاتی، توزیع سرانه کاربری و خدمات، رشد متوازن جمعیت و ساختار کالبدی شهر، مبارزه سازمان‌ها و مفاسد اجتماعی- اقتصادی نسبت به دیگر مؤلفه‌ها چندان مطلوب و قابل توجه نبوده است.

طبق یافته‌های جدول ۳، میانگین مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی برابر $3/54$ بوده است. این مقدار بالاتر از حد متوسط است. همچنین مقدار آزمون t نیز $78/53$ است و بیانگر این است که وضعیت شاخص‌ها بالاتر از حد متوسط است. با توجه به اینکه مقدار سطح معنی‌داری $0/000$ است و فرضیه صفر ($H_0: \mu \leq 0/05$) رد می‌شود می‌توان گفت که از نظر جامعه آماری، وضعیت مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی در شهر زنجان قابل قبول و رو به توسعه است و نتیجه تحلیل را می‌توان به کل شهر زنجان تعمیم داد. نکته دیگر این که در بررسی و تحلیل شاخص‌ها به طور جداگانه، در تمامی شاخص‌ها، سطح معنی‌داری کمتر از $0/05 < P$ است و فرضیه صفر ($H_0: \mu \leq 0/05$) مبنی بر عدم توسعه

جدول ۳- وضعیت مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی شهر زنجان با آزمون t تک‌نمونه‌ای

Upper	Lower	Mean Difference	Sig. (2-tailed)	df	t	Std. Deviation	Mean	شاخص
۰/۵۵۰۲	۰/۵۰۱۹	۰/۵۲۶۰۵	۰/۰۰۰	۳۷۹	۴۲/۸۴۴	۰/۲۳۹۳۵	۳/۸۳	حقوقی- قانونی
۰/۶۳۳۶	۰/۵۶۸۸	۰/۶۰۱۲۱	۰/۰۰۰	۳۷۹	۳۶/۴۸	۰/۳۲۱۲۷	۳/۶	اقتصادی
۰/۶۵۴۱	۰/۵۸۰۷	۰/۶۱۷۳۹	۰/۰۰۰	۳۷۹	۹/۰۸۴	۰/۳۶۳۷۳	۳/۱۸	اجتماعی
۰/۵۸۲۱	۰/۵۴۱۱	۰/۵۶۱۵۸	۰/۰۰۰	۳۷۹	۵۳/۸۷	۰/۲۰۳۲۱	۳/۵۴	کل

ساختاری ارائه شده‌اند. اثر کل به عنوان مهم‌ترین پارامتر تحلیل مسیر، حاصل جمع اثر مستقیم و غیرمستقیم است. مقدار اثر کل باید بالاتر از $0/3$ باشد تا یک رابطه معنادار بین متغیر وابسته و مستقل به وجود آید و اگر اثر کل بین $0/3$ تا $0/6$ باشد همبستگی، معنادار و مطلوب است و اگر بیش از $0/6$ باشد، همبستگی، بسیار مطلوب است.

در شهر زنجان، طبق نتایج جدول ۴، مقدار اثر کل مؤلفه اقتصاد سیاسی اسلامی برابر $0/306$ است. با توجه به اینکه، این مقدار بالاتر از $0/3$ است می‌توان گفت که تأثیر اقتصاد سیاسی اسلامی بر توسعه پایدار شهر زنجان مطلوب و معنادار است. علاوه‌بر این، میزان اثر کل مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی به تفکیک، برای مؤلفه‌های حقوقی- قانونی $0/530$ ، اقتصادی $0/422$ و

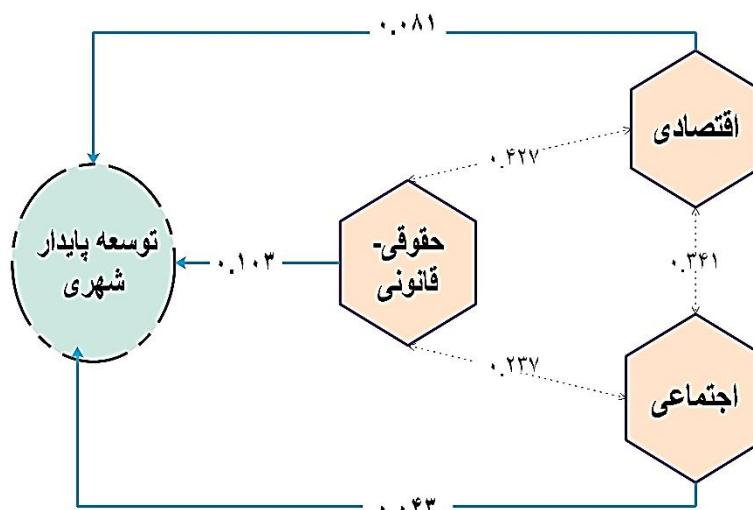
تأثیر مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی بر توسعه پایدار شهر زنجان با تحلیل مسیر برای تشخیص رابطه علی بین متغیرهای مستقل وتابع از روش تحلیل مسیر استفاده می‌شود و در آن، از طریق تحلیل رگرسیونی و تحلیل بتای استاندارد آمارهای ارتباط میان شاخص‌های توسعه پایدار با مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی شهر زنجان مشخص می‌شود. در این روش، رابطه بین متغیرهای مستقل وتابع با علامت پیکان یک‌طرفه، مشخص می‌شود و سپس ضریب هر مسیر؛ یعنی مقدار بتا (β) محاسبه می‌گردد. شاخص توسعه پایدار به عنوان متغیر وابسته و مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی (حقوقی- قانونی، اقتصادی و اجتماعی) به عنوان متغیر مستقل هستند. نتایج تحقیق به صورت اثر مستقیم، اثر غیرمستقیم، اثر کل و مدل معادلات

در آزمون رگرسیون خطی چندگانه به دست می‌آید میزان تأثیر شاخص حقوقی- قانونی بیشتر و پس از آن اقتصادی و اجتماعی است. در نتیجه تأثیر شاخص‌ها با واسطه شاخص میانجی و بدون واسطه، تقریباً از یک رتبه‌بندی مشخصی پیروی می‌کند و شاخص حقوقی- قانونی بر دو شاخص دیگر اولویت دارد.

اجتماعی ۰/۲۸۰ است؛ به این ترتیب، اثر کل مؤلفه حقوقی- قانونی و اقتصادی، مطلوب و همبستگی، معنadar است اما اثر کل مؤلفه اجتماعی، ضعیف و کمتر از حد انتظار است. همچنین مقدار سطح معنی‌داری مؤلفه ۰/۰۰۰ است که فرضیه صفر (H_0) را رد می‌کند و نتایج تحقیق، قابل تعمیم به کل شهر زنجان است. همچنین، در بررسی اثر مستقیم مؤلفه‌ها که با استفاده از آماره بتا

جدول ۴- تحلیل تأثیر مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی بر توسعه پایدار شهر زنجان با روش تحلیل مسیر

مؤلفه‌ها	اثر مستقیم	اثر غیرمستقیم	اثر کل
حقوقی- قانونی	۰/۱۰۳	۰/۴۲۷	۰/۵۳
اقتصادی	۰/۰۸۱	۰/۳۴۱	۰/۴۲۲
اجتماعی	۰/۰۴۳	۰/۲۳۷	۰/۲۸
کل(اقتصاد سیاسی اسلامی)	۰/۰۸۷	۰/۲۱۹	۰/۳۰۶

شکل ۱- مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی و توسعه پایدار شهر زنجان با روش تحلیل مسیر

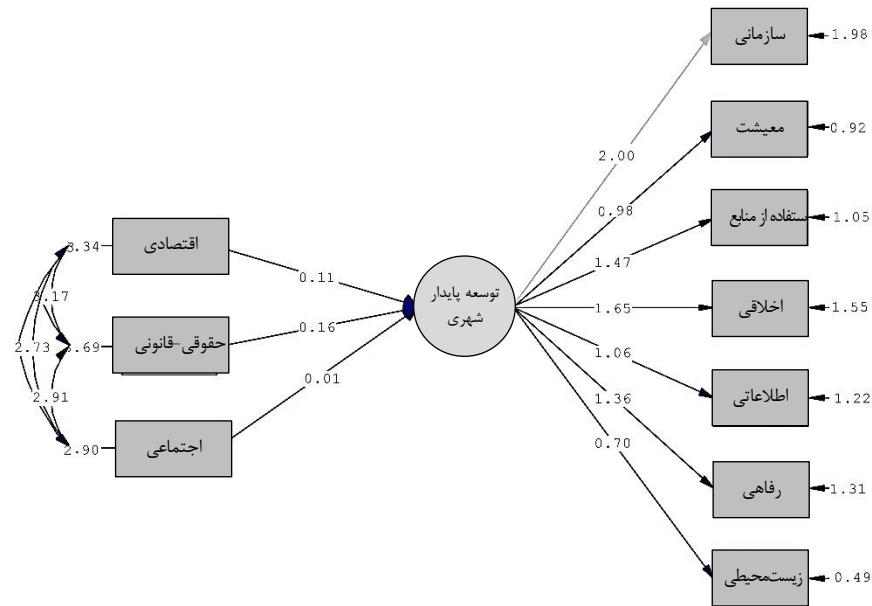
همچنین ضریب عاملی (R_2) هر مؤلفه نسبت به توسعه پایدار نیز برآورد شد. از این رو، بار عاملی غیراستاندارد مؤلفه‌های اقتصادی سیاسی عبارتند از: حقوقی- قانونی ۳/۶۹، اقتصادی ۳/۳۹، اجتماعی ۲/۹ و بار عاملی غیراستاندارد شاخص‌های توسعه پایدار نیز به ترتیب برای شاخص سازمانی ۱/۹۸، اخلاقی ۱/۵۵، رفاهی ۱/۳۱، اطلاعاتی ۱/۲۲، استفاده از منابع ۱/۰۵، معیشت ۰/۹۲ و زیستمحیطی ۰/۴۹ می‌باشد. بدین ترتیب،

مدل معادلات ساختاری مؤلفه‌های مؤثر بر توسعه پایدار شهر زنجان بر مبنای یافته‌های ادبیات نظری، شاخص‌های توسعه پایدار در ۷ شاخص و ۷۵ گویه و مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی در ۳ شاخص و ۲۳ گویه، دسته‌بندی گردید. در مرحله نخست، بار عاملی غیراستاندارد هر یک از مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی و شاخص‌های توسعه پایدار محاسبه گردید (شکل ۲).

اصلأ در شرایط محاسباتی ضریب بتای استاندارد شده، کلیه گویه ها و مؤلفه ها به صورت یک شبکه علی در مدل مفروض می گردد که یک کل منسجم می باشد. در این حالت می توان به شرط معنی دار بودن مسیرها، شدت تأثیر را سنجید. مقدار ضریب بتای استاندارد هر یک از شاخص ها به ترتیب، سازمانی ۰/۶۵، اخلاقی ۰/۳۶، استفاده از منابع ۱/۴۷، رفاهی ۱/۳۶، اطلاعاتی ۱/۰۶، معیشت از منابع ۱/۴۷، رفاهی ۱/۳۶، اطلاعاتی ۱/۰۶، معیشت و زیست محیطی ۰/۷۰ است (شکل ۲).

مفهوم و رتبه شاخص های سازمانی و اخلاقی و همچنین مؤلفه حقوقی - قانونی، بیشتر از سایرین است. علاوه بر این، مقدار ضریب عاملی (R_2) حقوقی - قانونی، برابر ۰/۱۶ است. در نتیجه، اقتصادی سیاسی اسلامی بر اساس مؤلفه حقوقی می تواند ۰/۱۶ درصد از تغییرات و تحولات شاخص توسعه پایدار را تبیین کند و در این میان، میزان تبیین پذیری شاخص سازمانی و اخلاقی، بیشتر از دیگر شاخص ها است.

علاوه بر این برای بررسی شدت تأثیر هر یک از شاخص ها، از ضریب بتای استاندارد استفاده شده است.

شکل ۲- مدل ساختاری مؤلفه های اقتصادی سیاسی اسلامی بر توسعه پایدار شهر زنجان

اسکوئر بر درجه آزادی را برابر ۱ تا ۳ در نظر گرفته اند. از این رو نتیجه این ضابطه نشان می دهد که شاخص کای دو به خوبی برآراش نشده است. برای رد این تناقض می توان گفت که با توجه به کم بودن تعداد حجم نمونه (حدود ۷۴ نمونه) شاخص کای دو معنی دار نشده است. همچنین با توجه به معنی داری شاخص های مهم دیگری چون CFI و RMSEA می توان از آن چشم پوشی نمود.

در نهایت، تحلیل نیکویی برآراش در جدول ۵ نشان می دهد، با توجه به ملاک های هر شاخص، شاخص های مدل مفهومی پژوهش، از برآراش خوبی برخوردار هستند؛ در نتیجه روابط بین متغیرهای تحقیق به خوبی تبیین شده اند. با توجه به این که مجذور کای تحت تأثیر مقدار همبستگی های موجود در مدل است؛ یعنی هر چه این همبستگی ها زیادتر باشد، برآراش، ضعیفتر است. در این رابطه، برخی از محققان، مقدار ایده آل نسبت کای

جدول ۵- شاخص‌های نیکوئی برازش مدل مفهومی

شاخص‌های نیکوئی برازش	مقدار شاخص	ملاک	نتیجه
χ^2	۲۷۲/۵۷	-	برازش نامطلوب
Df	۷۴	-	
p.value	۰/۰۰۰	بزرگ‌تر از ۰/۰۵	
$\chi^2/df\chi$	۰/۱۳۶	۱ تا ۳	
RMR	۰/۱۱۲	کوچک‌تر از ۱	برازش خوب
GFI	۰/۴۳	بزرگ‌تر از ۰/۹	برازش متوسط
AGFI	۰/۳۹	بزرگ‌تر از ۰/۹	برازش متوسط
PGFI	۰/۴۹	بزرگ‌تر از ۰/۵	برازش متوسط
RMSEA	۰/۰۰۰	کوچک‌تر از ۰/۰۵	برازش خوب
NFI	۰/۷۵	بزرگ‌تر از ۰/۹	برازش متوسط
NNFI	۰/۷۵	بزرگ‌تر از ۰/۹	برازش متوسط
CFI	۰/۹۳	بزرگ‌تر از ۰/۹	برازش خوب
RFI	۰/۷۶	۱-۰	برازش خوب
IFI	۰/۸۱	۱-۰	برازش خوب

اجتماعی به دنبال کاهش نابرابری‌ها است و در جوامعی که بی‌عدالتی و نابرابری وجود دارد، نابرابری‌های فضایی بر نابرابری‌های اقتصادی و اجتماعی جامعه منطبق شده و تعادل سیستم‌های شهری به هم می‌خورد؛ در نتیجه، تنش‌های سیاسی و آسیب‌های اجتماعی و بی‌نظمی در جامعه به وجود خواهد آمد. در این رابطه، توسعه پایدار شهری در اقتصاد سیاسی اسلامی به عنوان یک راهکار توسعه شهری، نه تنها توسعه پایدار هر یک از زیرسیستم‌های اقتصادی، اجتماعی و زیستمحیطی را در بر می‌گیرد، بلکه تلاش می‌کند تا رشد اقتصادی، بازسازی اکولوژیکی، حفاظت زیستمحیطی و پیشرفت اجتماعی را متعادل سازد و دشواری این معضل، آن را به یک نقطه تمرکز عمدۀ در تحقیقات سراسر جهان و به‌ویژه شهرهای اسلامی تبدیل نموده است.

علاوه‌بر یافته‌های نظری، نتایج یافته‌های کمی و آماری در شهر زنجان نشان می‌دهند که وضعیت شاخص‌های توسعه پایدار شهر زنجان با میانگین ۳/۴۶ بالاتر از حد متوسط است. همچنین، مقدار آزمون t نیز ۵۷/۸۴۶ است که این مقدار نیز نشان از عملکرد مطلوب شاخص‌ها دارد. همچنین، میانگین مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی

۶- نتیجه‌گیری و پیشنهاد

یکی از نیروها و عواملی که بر ساختار و کارکرد شهری تأثیرگذار است، فرایند اقتصادی سیاسی براساس رویکرد جهان‌بینی حاکم بر فضای فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی شهر است. با توجه به اینکه ایدئولوژی حاکم بر کشور، بر مبنای دین اسلام است؛ در نتیجه، اقتصاد سیاسی کشور نیز از این ایدئولوژی تبعیت می‌کند. این در حالی است که امروزه در یک جهان وطنی، بیشتر نظریه‌ها و برنامه‌های توسعه به‌ویژه در زمینه توسعه و برنامه‌ریزی شهری، از تفکر توسعه پایدار و حفظ تعادل بین انسان و محیط برای تمامی نسل‌های آینده بشری بهره گرفته‌اند. اصولاً اقتصاد سیاسی اسلامی مبتنی بر هدفمندی امور و هدایت آن توسط یک حاکم با تدبیر است. با توجه به اینکه توسعه پایدار شهر نیز بر مفهوم عدالت و حفظ تعادل بین نسل‌ها تأکید می‌کند می‌توان گفت جهان‌بینی اسلامی نیز رویکرد و نگرشی همسو با توسعه پایدار بر شهرها دارد. در واقع توسعه پایدار شهری، روندی است که بهبود شرایط اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و فناوری به سوی عدالت باشد و وجه مشترک اسلام و توسعه پایدار، مفهوم عدالت است. در واقع، عدالت

شهر و محیط پیرامون (Carter, 2015)، متعادل کردن قوانین اقتصادی، سیاسی و زیستمحیطی در مدیریت شهری بهمنظور تنظیم روابط بین انسان و طبیعت (Wu et al., 2015) برنامه‌ریزی محلی مرتبط با شرایط زیستمحیطی جهانی و محدود کردن اقتصاد سرمایه‌داری (Boucher, 2013) و تأکید بر برنامه‌ریزی اقتصادی در قالب برنامه‌ریزی شهری محلی (Liodakis, 2010) انجام شده است. این در حالی است که اغلب مطالعات داخلی نیز در این زمینه بر استفاده از تجارب بین‌المللی در توسعه فضاهای اقتصادی شهر و توسعه پایدار (شريفزادگان و ملک‌پور اصل، ۱۳۹۴)، رعایت عدالت در استفاده از منابع، از بین بردن فقر و شکاف طبقاتی، در نظر گرفتن خدا در تمام مسائل برنامه‌ریزی و توسعه شهری (تخم‌کاری، ۱۳۹۳)، توجه به عقل‌گرایی و کسب دانش، تأکید بر سلامتی در تمامی ابعاد، حفظ اعدال در همه جوانب زندگی، توجه به حرمت و کرامت انسانی، مسئول بودن افراد اجتماع در قبال یکدیگر و محیط زندگی (رجبی و کاظم‌خواه، ۱۳۹۳) و همچنین بر مسئله تأمین امنیت شهر از نظر اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و محیطی (غنى‌زاده، ۱۳۸۵) تأکید داشته‌اند. در این رابطه، نتایج مطالعات میدانی نیز نشان می‌دهند که اقتصاد سیاسی بر مبنای ایدئولوژی اسلامی در شهر زنجان، تأثیر بسزایی بر روند توسعه پایدار شهر دارد و اغلب قوانین و ضوابط توسعه و مدیریت شهری از مسائل و احکام حقوقی اسلامی تدوین شده است و مدیران شهری نیز در زمینه برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و زیستمحیطی، از اصول اسلامی بهویژه در بعد حقوقی، تأثیرپذیری قابل توجهی دارند. به عبارتی، مؤلفه حقوقی به واسطه جلوگیری از رانت‌خواری، تعیین حدود مالکیت و مفاسد اقتصادی، بیشترین تأثیر را بر توسعه پایدار شهری دارد و این مؤلفه می‌تواند ۱۶ درصد تغییرات شاخص‌های توسعه پایدار بهویژه در زمینه شاخص سازمانی؛ یعنی عملکرد اداره‌های دولتی و شاخص اخلاقی را تبیین کند.

اسلامی برابر $3/54$ و مقدار آزمون t نیز $53/7$ است که این مقدار نیز بالاتر از حد متوسط است. با توجه به اینکه مقدار سطح معنی‌داری هر دو مؤلفه $0/000$ است (جدول ۲ و ۳) و فرضیه صفر ($H_0: \mu \leq 0.05$) رد می‌شود و از نظر جامعه آماری، وضعیت مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی و توسعه پایدار در شهر زنجان قبل قبول و رو به توسعه است و نتیجه تحلیل را می‌توان به کل شهر زنجان تعمیم داد.

در رابطه با سؤال اول پژوهش مبنی بر اینکه اقتصاد سیاسی اسلامی چقدر بر توسعه پایدار شهر زنجان تأثیر دارد؟ باید گفت که در شهر زنجان، طبق نتایج جدول ۴، مقدار اثر کل مؤلفه اقتصاد سیاسی اسلامی برابر $0/306$ است. با توجه به اینکه این مقدار، بالاتر از $0/3$ است می‌توان گفت که تأثیر اقتصاد سیاسی اسلامی بر توسعه پایدار شهر زنجان، مطلوب و معنادار است. در بین شاخص‌های اقتصاد سیاسی اسلامی، مؤلفه حقوقی- قانونی $0/530$ بیشترین تأثیر را بر توسعه پایدار شهر زنجان داشته است. همچنین مقدار سطح معنی‌داری مؤلفه‌ها $0/000$ است که فرضیه صفر (H_0) را رد می‌کند و نتایج تحقیق، قابل تعمیم به کل شهر زنجان است.

در رابطه با سؤال دوم پژوهش مبنی بر اینکه میزان تأثیر کدام یک از مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی اسلامی بر توسعه پایدار شهر زنجان بیشتر است؟ نتایج بررسی مؤلفه‌های مؤثر بر توسعه پایدار شهر زنجان از طریق مدل معادلات ساختاری بر اساس ضریب عاملی (R_2) هر مؤلفه نسبت به توسعه پایدار نشان داد که مقدار ضریب عاملی (R_2) حقوقی- قانونی، برابر $0/16$ است؛ در نتیجه، اقتصادی سیاسی اسلامی براساس مؤلفه حقوقی می‌تواند $0/16$ درصد از تغییرات و تحولات شاخص توسعه پایدار را تبیین کند و در این میان، میزان تبیین‌پذیری شاخص سازمانی و اخلاقی، بیشتر از دیگر شاخص‌ها است.

براساس مطالعات نظری در زمینه نقش اقتصادی سیاسی بر توسعه پایدار شهری، بیشتر مطالعات خارجی در مورد سیاست‌گذاری بر مبنای روابط همه‌جانبه مردم

نویزی و ارائه الگوی مطلوب جهت افزایش مشارکت.
همایش ملی معماری پایدار و توسعه شهری.
پوراحمدی، حسین. (۱۳۹۰). مبانی و اصول حاکم بر فرانظریه اقتصاد سیاسی اسلامی. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۲۶(۲)، ۴۰-۷۷.

تخم کاری، محمد. (۱۳۹۳). توسعه پایدار و شهر اسلامی. ششمین کنفرانس ملی مدیریت و برنامه ریزی شهری با تکیه بر مؤلفه های شهر اسلامی، مشهد.
حافظنیا، محمد رضا. (۱۳۹۵). مقدمه ای بر روش تحقیق در علوم انسانی. تهران: انتشارات سمت.
دادگر، یدالله. (۱۳۸۳). مؤلفه ها و شاخص های الگوی اقتصاد سیاسی اسلام. فصلنامه اقتصاد اسلامی، ۱۳(۴)، ۹۸-۷۵.

رجی، آزیتا؛ کاظم خواه، صادق. (۱۳۹۳). بررسی تطبیقی ارزش های شهر های ایرانی اسلامی با معیار های توسعه پایدار شهری. کنفرانس ملی الکترونیکی توسعه پایدار در علوم جغرافیا و برنامه ریزی، معماری و شهر سازی، تهران.
رحیمی، حسین. (۱۳۸۶). در جست و جوی شهر اسلامی پایدار. فصلنامه پیک نور، ۵(۲)، ۹۸-۹۰.

رسولی، افшин؛ خزایی، محمدمهدی؛ ایزد پناه، منصور. (۱۳۹۳). تأثیر پذیری شهر های اسلامی از گردشگری شهری با رویکرد توسعه پایدار شهری (مطالعه موردی: شهر تهران). سومین کنفرانس الگوی اسلامی پیشرفت. سرایی، محمد حسین؛ لطفی، صدیقه؛ ابراهیمی، سمیه. (۱۳۸۹). ارزیابی و سنجش سطح پایداری توسعه محلات شهر بابلسر. مجله پژوهش و برنامه ریزی، ۱(۲)، ۶۰-۳۷.

شريفزادگان، محمدمحسین؛ ملک پور اصل، بهزاد. (۱۳۹۴). مدیریت شهری دوران اسلامی در فضاهای اقتصادی شهر و توسعه و به کارگیری آن در شهر های ایران امروز. فصلنامه پژوهش های معماری اسلامی، ۳(۹)، ۸۳-۶۵.

شکویی، حسین. (۱۳۹۴). دیدگاه های نو در جغرافیای شهری. تهران: انتشارات سمت.
غنى زاده، مسعود. (۱۳۸۵). نگاهی به شهر در تمدن اسلامی. فصلنامه راهبرد یاس، شماره ۷، ۲۱۱-۱۹۷.

فلاحی، حمید. (۱۳۹۵). ارزیابی و تحلیل ابعاد جغرافیایی افتراق فضایی در دسترسی به تسهیلات عمومی شهری (مطالعه موردی: کلان شهر تهران). رساله دکتری، دانشکده علوم جغرافیایی و برنامه ریزی، دانشگاه اصفهان.

براساس یافته های نظری و تحلیلی، برای بهبود وضعیت شاخص های در شهر زنجان، رعایت موارد زیر پیشنهاد می گردد:

- ملزم کردن اداره ها به رسیدگی به جرائم و شکایات در زمینه حفظ محیط زیست و بهداشت شهری، رانت خواری و تغییر کاربری در محدوده حریم و پیرامون شهر و گسترش همکاری بین سازمان ها در این رابطه
- تلاش مسئولان و مردم در راستای احترام به قانون و حریم یکدیگر و توجه به حقوق شهر وندی
- تلاش برای استفاده از منابع و سوخت های تجدید پذیر و جایگزین کردن آن ها با سوخت های تجدید ناپذیر و کاهش سهم وابستگی شهر به سوخت ها و منابع تجدید ناپذیر
- توسعه رفاه و خدمات اجتماعی و تلاش برای کاهش فاصله طبقاتی و جدایی گزینی اکولوژیکی و اجتماعی و اقتصادی در شهر
- افزایش دانش و آگاهی مردم نسبت به محیط زندگی، حفظ محیط زیست، حقوق شهر وندی و وظایف هر شهر وند و مسئولان نسبت به توسعه و آینده شهر
- تدوین قوانین سخت و محکم در راستای حفظ محیط زیست پیرامون شهر و تعیین شعاع حفاظتی شهر و ملزم کردن صنایع آلینده به حفظ محیط زیست در این شعاع مشخص.

۷- منابع

ازکیا، مصطفی؛ مختار پور، مهدی. (۱۳۹۵). سنجش میزان تأثیر ارزش های اجتماعی بر احساس امنیت شهری (مطالعه موردی: شهر تهران). نشریه مطالعات جامعه شناختی شهری (مطالعات شهری)، ۷(۲۱)، ۲۴-۱.

افروغ، عماد. (۱۳۹۴). فضا و نابرابری اجتماعی، ارائه الگویی برای جدایی گزینی فضایی و پیامدهای آن. تهران: انتشارات دانشگاه تربیت مدرس.

بیگدلی کاظمی، فاطمه. (۱۳۹۲). آسیب شناسی الگویی مشارکت کنشگران بافت های فرسوده شهری در فرایند

- Kellehtr, A. & Slauraklin, N. (2014). *Global perspectives hand book for understanding global*. 59 issues, Publisher: Pearson.
- Liodakis, G. (2010). Political economy, capitalism and sustainable development. *Sustainability*, 2(8), 2601-2616.
- Maoh, H., & Kanaroglou, P. (2009). A tool for evaluating urban sustainability via integrated transportation and land use simulation models. *Environnement Urbain/Urban Environment*, 3, 28-46.
- Ross, M. L. (2001). Does oil hinder democracy? *World politics*, 53(3), 325-361.
- Schmid, C. (2008). Henri Lefebvre's theory of the production of space: Towards a three-dimensional dialectic. *Space, difference, everyday life: reading Henri Lefebvre*, 27-45.
- Scott, A. (1998). Dimensions of sustainability: Architecture from technology, environment and culture. NY: E & FN Spon.
- Soubbotina, T. P. (2004). *Beyond economic growth: An introduction to sustainable development*. World Bank Publications.
- Swyngedouw, E., & Heynen, N. C. (2003). Urban political ecology, justice and the politics of scale. *Antipode*, 35(5), 898-918.
- Warrier, G. K., & McAlpine, D. (1992). Evaluating a city/town's potential for future humanistic growth. *Cities*, 9(4), 261-266.
- Wu, Q., Zhang, X., Li, H., Chen, H., Li, Z., & Shang, Z. (2015). Pro-growth giant business, lock in, sustainable urban development and effect on local political economy: the case of petrochemical industry at Nanjing. *Journal of Cleaner Production*, 107, 324-332.
- کاتوزیان، محمدعلی؛ نفیسی، محمدرضا. (۱۳۹۵). *اقتصاد سیاسی ایران: از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی*. تهران: نشر مرکز گیدزن، آنتونی. (۱۳۹۴). *جامعه‌شناسی*. ترجمه منوچهر صبوری، چاپ بیست و دوم، تهران: نشر نی.
- لاله‌پور، منیزه؛ سرور، هوشنگ. (۱۳۸۹). بررسی نظام برنامه‌ریزی و مدیریتی بافت‌های فرسوده شهری در ایران با تأکید بر رویکرد مشارکتی. مجموعه مقالات بافت‌های فرسوده شهری. محملی ابیانه، حمیدرضا. (۱۳۹۰). مقایسه تطبیقی مکاتب مطالعات مورفولوژی شهری به منظور تکمیل آن براساس دستگاه تحلیلی مکتب اقتصاد سیاسی فضا. *فصلنامه آرمان شهر*, ۴(۷)، ۱۵۹-۱۷۱.
- مرکز آمار ایران. (۱۳۹۰). سرشماری عمومی نفوس و مسکن. مهدوی‌وفا، حبیب‌الله؛ رضویان، محمدتقی؛ مؤمنی، مصطفی. (۱۳۸۸). نقش اقتصاد سیاسی در ساختار فضایی تهران و پیرامون. *مجله محیط‌شناسی*, ۵۰(۲۵)، ۱-۱۴.
- Boucher, M. (2013) *The political economy of sustainable urbanization*. Athabasca Press, Alberta.
- Carter, B. (2015). Political economy constraints for urban development. *GSDRC Applied Knowledge Services*.
- Duran-Encalada, J. A., & Paucar-Caceres, A. (2007). Sustainability model for the valsequillo lake in Puebla, Mexico: combining system dynamics and sustainable urban development. In *The 2007 International Conference of the System Dynamics Society and 50th Anniversary Celebration*.
- Elden, S. (2004). *Understanding Henri Lefebvre: Theory and the Possible* (Continuum, London).
- Goonewardena, K. (2012). Henri Lefebvre, State, Space, World: Selected Essays—Edited by Neil Brenner and Stuart Elden. *International Journal of Urban and Regional Research*, 36(2), 412-414.
- Kanatschnig, D., & Weber, G. (1998). *Nachhaltige Raumentwicklung in Österreich*. Nachhaltige Raumentwicklung in Österreich. Schriftenreihe des Österreichischen Institut Fur Nachhaltige Entwicklung, Band 4. Wien, Österreichisches Institut Fur Nachhaltige Entwicklung.